

Marína Zavacká

Słowacka historiografia dziejów najnowszych od 1990 roku

Próbując stworzyć przewodnik po współczesnych badaniach naukowych i literaturze dotyczącej słowackiej historii, zazwyczaj tradycyjnie rozpoczyna się od poszukiwania „korzeni” i „punktu wyjścia”. Ponieważ jednak nużące byłoby obciążanie polskiego czytelnika ogólnym opisem politycznego tła historiografii słowackiej, zamierzam skupić się na kilku znaczących punktach i podkreśleniu występujących różnic¹.

Naukowcy w Czechosłowacji mieli bardzo ograniczony dostęp do literatury obcojęzycznej, nie mówiąc już o pobytach na zagranicznych uczelniach. Istnienie niepaństwowego środowiska akademickiego, jakim w Polsce był Katolicki Uniwersytet Lubelski, było wprost nie do pomyślenia². Do samego końca reżim bardzo negatywnie odnosił się do wszystkich fal uchodźstwa (po 1945, 1948, 1968 r.) i srogo karał wszelkie próby kontaktu z osobami, które wyemigrowały. Wśród historyków najaktywniejszą i najbardziej spójną grupę stanowili przedstawiciele wojennej administracji słowackiej, którzy wyemigrowali po 1945 r. Jednakże spektrum ich zainteresowań było ograniczone, a interpretacje stronnicze, dyktowane wyraźnym dążeniem do poprawy obrazu reżimu, który reprezentowali. Co więcej – przedstawiali się w nowej ojczyźnie (głównie USA i Kanadzie) jako jedyni prawdziwi antybolsewicy, którym należy się wsparcie dla organizacji mniejszościowych³.

¹ Odnośniki bibliograficzne w przypisach są wybiórcze i mają charakter przykładowy. Dla czytelników zainteresowanych szczegółowymi publikacjami słowackimi będą pomocne następujące pozycje: *A Guide To Historiography in Slovakia*, red. E. Mannová, „Studia Historica Slovaca” 1995, nr 20; *Historiografia na Slovensku 1990–1994*, red. A. Sedliaková, Bratislava 1995; *Slovenská historiografia 1995–1999*, red. eadem, Bratislava 2000 – w przygotowaniu praca tej samej autorki dla lat 2000–2004; dodatek bibliograficzny do „Česko-Slovenská historická ročenka” [Czecho-Słowacki Rocznik Historyczny], Brno, ukazujący się corocznie od 1996 r. Najświeższa i bardzo pomocna jest opatrzona komentarzami bibliografia zbrodni komunizmu sporządzona przez Rudolfa Lesňáka, *Spätne zrkadlá* [Lusterka wsteczne], Prešov 2003.

² Dla przykładu: w listopadzie 1989 r. studenci Katolickiego Fakultetu Teologicznego w Bratysławie dołączyli do listy swoich „rewolucyjnych żądań” wniosek o utworzenie „posoborowej biblioteki”. W tym okresie jeszcze nawet oni nie mieli dostępu na uczelni do posoborowych pism teologicznych (J. Šimulčík, *Katolícka cirkev a nežná revolúcia 1989* [Kościół Katolicki a aksamitna rewolucja], Prešov 1999, s. 43). Prośba o poparcie Kurii Arcybiskupiej dla żądań umożliwienia duchowieństwu studiowania za granicą spotkała się 27 IX 1989 r. z odpowiedzią: „na Zachodzie i tak niczego dobrego się nie nauczymy” (*ibidem*, s. 69, list ks. M. Prachára z parafii Rykynčice). 20 listopada Kuria Arcybiskupia nadal sprzeciwiała się temu żądaniu, a 4 XII 1989 r. okazywała sporą rezerwę (*ibidem*, s. 72 i 77, zapiski ze spotkania duchowieństwa diecezji Trnava).

³ J. Špetko, *Slovenská politická emigrácia v 20. storočí* [Słowacka emigracja polityczna w XX wieku], Praha 1994; *idem*, *Lišky kontra ježe* [Lisy przeciw jeżom], Bratislava 2000.

Nalożone przez państwo restrykcje ograniczały też możliwość podjęcia studiów nad słowacką historią przez zagranicznych naukowców⁴. Gdy powstawały liczne syntezy dziejów Polski czy Węgier, czytelnicy zainteresowani Słowacją dysponowali tylko kolejnymi wydaniami starego opracowania Jozefa Lettricha *Dejiny novodobého Slovenska*⁵. Ten brak dzieł syntetycznych był uzupełniany przedrukami niegdyś opublikowanego, lecz zakazanego przez dwadzieścia lat zbioru Ľubomíra Liptáka *Slovensko v 20. storočí*⁶.

Szuflady słowackich historyków okazały się puste – nie było w nich dzieł oczekujących na upadek cenzury. Reżim komunistyczny do samego końca skutecznie nie tylko cenzurował prasę, lecz także uniemożliwiał dostęp do źródeł archiwalnych. Pisać „do szuflady” mogli tylko ci, którzy weszli do archiwów przed „normalizacją” 1969 r. lub wykorzystywali w badaniach różnego rodzaju źródła prywatne. Znakomitym przykładem są tu prace Jozefa Jablonický’ego. Oprócz prowadzenia szczegółowych studiów, które przyniosły odmienną od oficjalnej wizję słowackiego powstania narodowego, zdołał on prześledzić rozwój późniejszych zakłamanych interpretacji tego wydarzenia, dając tym samym doskonale źródło do historii ideologii i cenzury⁷. Podobną metodą posługiwał się w swych pracach Ján Mlynárik, autor cennych opracowań na temat historii słowackiej historiografii⁸. Tak w tym, jak i w innych przypadkach książki i opracowania zostały napisane dawno temu, lecz światło dzienne ujrzały dopiero w ostatniej dekadzie⁹.

„Polityka personalna” stosowana w oficjalnej historiografii była oparta – jak w całym bloku socjalistycznym – na „przewodniej roli mas ludowych” i nieustannych czyszkach wczorajszych bohaterów, zwielokrotnionych tu jeszcze w myśl tezy o „plebejskim charakterze narodu słowackiego”¹⁰. Podstawą oficjalnego wyparcia się osób pochodzenia arystokratycznego bądź burżuazyjnego było więc połączenie rozumowania „klasowego” i „socjalistyczno-patriotycznego” (komu-

⁴ Do wyjątków należy np. Jorg K. Hoensch. Bibliografię odnaleźć można w: J.K. Hoensch, *Studia Slovaca. Studien zur Geschichte der Slowaken und der Slowakei*, München 2000 („Veröffentlichungen des Collegium Carolinum”, t. 93), s. 401–415. Z monografii jego autorstwa warto wymienić: *idem*, *Die Slowakei in Hitlers Ostpolitik. Hlinkas Slowakische Volkspartei zwischen Autonomie und Separation 1938/39*, Köln–Graz 1965; *idem*, *Der Ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei*, Tübingen 1967.

⁵ J. Lettrich, *Dejiny novodobého Slovenska* [Historia współczesnej Słowacji], Bratislava 1993; tytuł oryginalny: *History of Modern Slovakia*, London 1955.

⁶ Ľ. Lipták, *Slovensko v dvadsiatom storočí* [Słowacja w XX wieku], Bratislava 1998; pierwotne wydanie 1968.

⁷ J. Jablonický, *Glosy o historiografii SNP. Zneužívanie a falšovanie dejín SNP* [Rozprawy o historiografii słowackiego powstania narodowego], wyd. 2, Bratislava 1994.

⁸ J. Mlynárik, *Rozdvojené dejepisectvo* [Podzielona historiografia], „Slovenské rozhl’ady” 1995, nr 2, cz. 5 (dodatek), 228 s.; *idem*, *Diaspora slovenskej historiografie* [Diaspora słowackiej historiografii], Praha 1998.

⁹ Przez ponad 20 lat wstrzymywano publikację m.in. rozprawy Ivana Kamenca *Po stopách tragédie* [Po śladach tragedii] (Bratislava 1991), poświęconej losom słowackich Żydów – temat ten był niewygodny.

¹⁰ Najlepiej znanym przedstawicielem tej idei był Vladimír Mináč, kierownik Macierzy Słowackiej (Maticy Slovenskej) od 1974 r., poseł do parlamentu przed i po 1989 r. z ramienia partii komunistycznej. Jego zrecznie napisany esej *Dúchanie do pahrieb* [Dmuchanie w żar], Bratislava 1970, był podstawą intelektualną tej tezy.

nistyczno-nacjonalistycznego). W wyniku tego karty książek historycznych stały się uderzająco wyludnione. Lansowany obraz idealnego „politycznie uświadomionego obywatela słowackiego” nie mógł być zakłócony nawet przez wzmianki o pilotach słowackich w RAF walczących w bitwie o Anglię¹¹. Ani też o Milanie Rastislavie Štefániku, polityku pochodzenia słowackiego, współtwórcy Czechosłowacji, który był też pilotem, astronomem i generałem armii francuskiej w czasie I wojny światowej; jego imię wróciło w tonie pozytywnym do szkół dopiero we wrześniu 1988 r., z okazji siedemdziesiątej rocznicy powstania Republiki Czechosłowackiej¹².

Zrozumiałe, że po 1990 r. zapotrzebowanie społeczne zrodziło serię prac typu „Kto był kim”¹³. Bardzo poczytne było też encyklopedyczne dzieło poświęcone historii partii politycznych na Słowacji¹⁴. Czytelnik słowacki po raz pierwszy spotkał tutaj nazwiska przedstawicieli całej sceny politycznej, wraz z „pokonanymi burżuazyjnymi wyrzutkami” i komunistami usuniętymi w kolejnych czyszkach. Następcami tego dzieła były *Leksykon słowackiej historii*, wielka encyklopedia *Słowacja w XX wieku*, a także kilka popularnonaukowych syntez¹⁵. Stopniowo bibliografia wzbogaca się o różnej jakości wspomnienia osób wpływających na wydarzenia lub tylko je opisujących¹⁶, o napisane ze znanstwem

¹¹ Jako reprezentatywny przykład przywracania ich narodowej świadomości po 1989 r. można wymienić Otto Smika, DFC (Distinguished Flying Cross – wysokie odznaczenie bytyjskie dla lotników), dowódcę Dywizjonu 127 – ukazała się jego biografia napisana w stylu popularnonaukowym, przeprowadzono oficjalny transport szczątków i pochówek na Słowacji, nazwano jego imieniem bazę słowackich sił powietrznych itp.

¹² Zabawne sytuacje zdarzały się na polu geografii historycznej. W 1938 r. oficjalnie „ZSRR był gotów przyjść z pomocą, lecz Beneš odmówił wystąpienia o tę pomoc”; jednakże pytanie, „któregdy mieliby przyjść”, skoro Czechosłowacja nie graniczyła z ZSRR, a Polacy czy Rumuni nie byłiby skłonni zgodzić się na transfer wojsk, było uważane za prowokację. W Niemczech Zachodnich działali „rewizjonistyczni Niemcy sudeccy”, lecz w Czechosłowacji nie było rejonu zwanego „Sudety”. Używano tylko określenia „pohraničie” (pogranicze). Było ono w ogólnym odczuciu ograniczone do południowego zachodu (Šumava), ponieważ na północy granica z Niemcami prawie zniknęła (rozszerzenie Polski na zachód również było ryzykownym tematem do dyskusji, podobnie jak utrata przez Czechosłowację Rusi Zakarpackiej). Powiększając jeszcze zamęt, dla mieszkańców obszarów od Bratysławy do Czeskich Budziejowic „Zachód” znajdował się kilka kilometrów na południe.

¹³ *Muži deklarácie* [Mężowie deklaracji], Martin 1991; P. Švorc, *Rozbĭjali monarchiu* [Rozbijali monarchię], Košice 1992 – popularny słowniczek osobistości proczechosłowackiego ruchu oporu w czasie I wojny światowej; E. Nižňanský, L. Suško, V. Slnková, L. Marci, *Kto bol kto za 1. ČSR* [Kto był kim w I Republice Czechosłowackiej], Bratislava 1993.

¹⁴ *Politické strany na Slovensku, 1860–1989* [Partie polityczne na Słowacji 1860–1989], red. L. Lipták, Bratislava 1992.

¹⁵ R. Marsina, V. Čičaj, D. Kováč, L. Lipták, *Slovenské dejiny* [Historia słowacka], Martin 1992; D. Kováč, *Dejiny Slovenska* [Historia Słowacji], Praha 1998; L. Lipták, *Petite histoire de la Slovaquie*, Paris 1996; P. Petruf, *La Slovaquie. Que sais-je?*, Paris 1998; *A Concise History of Slovakia*, red. E. Mannová, Bratislava 2000.

¹⁶ A. Rašla, E. Žabkay, *Proces s dr. J. Tisom. (Spomienky obžalobcu a obhajcu)* [Proces dr. Tiso. Wspomnienia oskarżyciela i obrońcy], Bratislava 1990; K. Sidor, *Takto vznikol Slovenský štát* [Tak powstało państwo słowackie], Bratislava 1991; P. Čarnogurský, *14. marec 1939* [14 marca 1939 (proklamacja państwa słowackiego)], Bratislava 1992; I. Karvaš, *Moje pamäti. V pazúroch gestapa* [Moje wspomnienia. W szponach gestapo], Bratislava – Banská Bystrica 1994; J. Ursíny, *Spomienky na Slovenské národné povstanie* [Wspomnienia ze słowackiego powstania narodowego], Liptovský

biografie historyczne¹⁷ i zbiory dokumentów¹⁸. W ostatnim czasie opublikowano kilka tomów relacji „zwykłych” ludzi, opatrzonych komentarzem historyków¹⁹. Pod auspicjami Instytutu Historii Słowackiej Akademii Nauk od 1990 r. odbywają się coroczne konferencje związane z wybranym okresem lub osobą, mające na celu wypełnienie „białych plam”. Materiały tych konferencji służą jako tymczasowe uzupełnienie brakujących monografii²⁰. Prace nad syntezą historii wojskowości na Słowacji, prowadzone w Instytucie Historii Wojskowej Ministerstwa Obrony, czasowo utknęły po wydaniu tomu o latach 1914–1939²¹. Ukazała się jednak pewna liczba cząstkowych studiów i monografii dotyczących wojskowości²². Jeśli chodzi o wybór tematów, do tej pory przeważa tradycyjny katalog:

Mikuláš 1994; J. Špitzer, *Nechcel som byť žid* [Nie chciałem być Żydem], Bratislava 1994; J.Ch. Korec, *Listy z väzenia* [Listy z więzienia], Bratislava 1991 („Od barbarskej noci” [Od nocy barbarzyńców], cz. 1); A. Srholec, *Svetlo z hlbín Jáchymovských lágrov* [Światło z głębi obozów jachymowskich], Bratislava 1991, późniejsze wydania w jęz. angielskim (*Light from Depths*, 1996) i niemieckim (*Licht aus der Tiefe*, 1998).

¹⁷ A. Bartlová, *Andrej Hlinka*, Bratislava 1991; I. Kamenec, *Tragédia politika, kňaza a človeka (Jozef Tiso 1887–1947)* [Tragedia polityka, księdza i człowieka], Bratislava 1998; S. Michálek, *Diplomat Štefan Osuský 1889–1973*, Bratislava 1999; *idem*, *Ján Papánek politik, diplomat, humanista. 1861–1991*, Bratislava 1998; R. Holec, *Zabudnuté osudy* [Zapomniane losy], Martin 2001; *Zabudnutí velitelia* [Zapomniani dowódcy], red. L. Takáč, Bratislava 1991.

¹⁸ *Vatikán a Slovenská republika (1939–1945)*, red. I. Kamenec, V. Prečan, S. Škorvánek, Bratislava 1992; *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti* [Dokumenty słowackiej tożsamości narodowej i państwowości], t. 1, red. D. Čaplovič [i in.], Bratislava 1998, t. 2, red. M. Hronský [i in.], Bratislava 1998; *Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie 6.10.1938 – 14.3.1939. Dokumenty*, red. E. Nižňanský, Bratislava 2001; *Jozef Tiso, prejavy a články* [Józef Tiso, przemówienia i artykuły], Bratislava 2002; A. Dubček, *Od totality k demokracii. Prejavy, články a rozhovory. Výber 1963–1992* [Od totalizmu do demokracji. Wybór przemówień, pism, wywiadów 1963–1992], oprac. J. Žatkuliak, I. Laluha, Bratislava 2002; *Slovenská otázka v 20. storočí* [Kwestia słowacka w XX wieku], red. R. Chmel, Bratislava 1997.

¹⁹ *Osobné svedectvá*, red. L. Takáč [w:] *Zločiny komunizmu na Slovensku* [Zbrodnie komunizmu na Słowacji], t. 1–2, red. F. Mikloško, G. Smolíková, P. Smolík, Prešov 2001; *Videli sme holokaust* [Widzieliśmy holokaust], red. M. Vrzgulová, Bratislava 2003.

²⁰ *Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny* [Słowacja w latach II wojny światowej], red. V. Bystrický, Bratislava 1991; *Slovensko v politickom systéme Československa* [Słowacja w systemie politycznym Czechosłowacji], red. *idem*, Bratislava 1992; *Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, východiská, perspektívy)* [Słowacja pod koniec II wojny światowej (realia, perspektywy)], red. V. Bystrický, Š. Fano, Bratislava 1994; *V tieni totality. Politické perzekúcie na Slovensku v rokoch 1948–1953* [W cieniu totalizmu. Prześladowania polityczne na Słowacji w latach 1948–1953], red. J. Pešek, Bratislava 1996; *Slovensko a režim normalizácie* [Słowacja i reżim „normalizacji”], red. N. Kmet’, J. Marušiak, *Ústav politických vied SAV*, Prešov 2003. Warto zwrócić uwagę na interesującą monografię: J. Marušiak, *Slovenská literatúra a moc v druhej polovici 50. rokov* [Literatura słowacka a władza w drugiej połowie lat pięćdziesiątych], Brno 2001, która została opublikowana w serii wydawniczej Instytutu Historii Współczesnej w Pradze.

²¹ M. Hronský, A. Krivá, M. Čaplovič, *Vojenské dejiny Slovenska* [Historia wojskowa Słowacji], t. 4: 1914–1939, Bratislava 1996.

²² J. Korček, *Slovenská republika. K pôsobeniu mocensko-represívneho aparátu a režimu* [Republika Słowacka. O działalności aparatu represji i władzy], Bratislava 1999; V. Štefánský, *Slovenskí vojaci v Taliansku 1943–1945* [Żołnierze słowaccy we Włoszech], Bratislava 2000; M. Púčik, *Rok 1968 a armáda na Slovensku* [Rok 1968 a armia na Słowacji], Bratislava 1999; M. Štefánský, *Invázia, okupácia a jej dôsledky* [Inwazja, okupacja i jej skutki] [w:] *Slovenská spoločnosť v krízových rokoch 1967–70*, Bratislava 1992, s. 100–206. Studia tematyczne znajdują się też w czaso-

historia polityczna²³, ekonomiczna, wojskowa, Kościoła²⁴ i dotycząca mniejszości narodowych²⁵.

Ucisk reżimu komunistycznego wywołał także w efekcie falę „społecznie zaangażowanego” piśmiennictwa historycznego. Autorzy, zwykle osobiście związani z przedmiotem swoich badań (zwłaszcza piszący o Kościołach, mniejszościach narodowych, ugrupowaniach politycznych będących ofiarami czystek itp.), mogą wreszcie przedstawić swoje poglądy (pragnienie opublikowania „prawdy”), robili to w taki sposób, by uniknąć „osłabienia” bądź „naruszenia” publicznego wizerunku swojego obiektu uwielbienia²⁶. I tak np. tom omawiający relacje między mniejszością a większością czasami sprowadza się do wyszczególnienia „krzywd wyrządzonych od podanej daty”, bez przeglądu historii środowiska społecznego i rozwoju stosunków międzynarodowych związanych z opisywanym okresem²⁷. Współczesne prace dotyczące historii Kościołów, szczególnie więk-

pismach „Vojenská história” (wyd. Instytut Historii Wojskowej), „Vojenské obzory” (wyd. Akademia Wojskowa), czeskim piśmie „Historie a vojenství”, zeszytach Muzeum Słowackiego Powstania Narodowego (które powoli zmienia się w bardziej ogólne muzeum historii wojskowej) itd.

²³ *Pohl'ady na Slovenskú politiku. Geopolitika, Slovenské národné rady, čechoslovakizmus* [Spojrzenia na politykę słowacką. Geopolityka, Słowackie Rady Narodowe, czechosłowakizm], red. M. Pekník, Bratislava 2000; J. Jablonický, *Podoby násilia* [Obrazy przemocy], red. N. Kmet', Bratislava 2000 [sześć prac na temat powojennej Słowacji, m.in. o roli i losie Tomislava Poglajen-Kolakoviča, likwidacji Partii Demokratycznej, akcji tajnej policji (StB) pod krypt. „Monaco” przeciwko konsulatowi francuskiemu w Bratysławie].

²⁴ J.M. Dubovský, *Akcja rehol'níčky* [Akcja „Zakonnice”], Martin 2001 – książka opisuje wysiłki władz komunistycznych na Słowacji w latach 1949–1989 w celu wyeliminowania do 2000 r. zakonów i kongregacji żeńskich z życia publicznego; *idem*, *Akcja kláštorů* [Akcja „Klasztory”], Martin 1998 – praca poświęcona zwalczaniu przez reżim komunistyczny zakonów męskich w latach 1949–1952; J. Šimulčík, *Zápas o svedomie* [Walka o świadomość], Prešov 2001 – dotyczy strajku głodowego studentów teologii katolickiej w 1980 r.; *idem*, *Združenie katolíckeho duchovenstva Pacem in Terris* [Stowarzyszenie duchowieństwa katolickiego „Pacem in Terris”] – wybrane dokumenty drugiego obiegu z lat 1969–1989 dotyczące proreżimowego stowarzyszenia; *idem*, *Čas svitania. Sviečková manifestácia 25. marec 1988* [Świt. Demonstracja ze świecami 25 marca 1988], Prešov 1998; R. Lesňák, *Listy z podzemia. Kresťanské samizdaty, 1945–1989* [Listy z podziemia. Chrześcijański drugi obieg wydawniczy 1945–1989], Bratislava 1998; F. Vnuk, *Dokumenty o postavení katolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1945–1948* [Dokumenty o sytuacji Kościoła katolickiego na Słowacji 1945–1948], Martin 1998; *idem*, *Popustené putá. Katolícka cirkev na Slovensku v období liberalizácie a nástupu normalizácie (1967–1971)* [Poluzowane pęta. Kościół katolicki na Słowacji w okresie liberalizacji i w początkach „normalizacji” (1967–1971)], Martin 2001.

²⁵ R. Kuklovský, *Šalianski Židia* [Żydzi miasta Šal'a], Šal'a 2002.

²⁶ František Vnuk pisze we wstępie do swej pracy *Vládni zmocnenci na biskupských úradoch v rokoch 1949–1951* [Komisarze rządowi na urzędach biskupich w latach 1949–1951], Martin 1999, s. 9–10: „Nasi biskupi byli v letech 1949–1951 poddani bardzo tvrdým egzaminom. [...] Bylby m niespravedlivý, dzielac ich na mocnejších i slabších, na zdecydovaných i uleglých. Wszyscy oni byli męczennikami, nawet jeśli nie w tej samej mierze”. Zazwyczaj prace tego rodzaju okazują się tematycznie i czasowo zawężonymi studiami konkretnych przypadków, skupiają się wyłącznie na dokumentowaniu represji, przedstawiają wybiórczo źródła, nie podejmują prób syntezy czy szerszych porównań. Poświęcone im recenzje w czasopismach naukowych podkreślają „bogactwo materiału źródłowego”, co jest litościwym wyrażeniem znaczącym: „lepszą tendencyjną książką z odnośnikami do ciekawych materiałów niż brak książki”.

²⁷ Jako przykład posłużyć mogą debaty poświęcone Jánosowi Eszterházy'emu, reprezentantowi mniejszości węgierskiej w międzywojennym parlamencie czechosłowackim, a także w słowackim sejmie czasu wojny, po II wojnie światowej sądzonemu za zdradę, zmarłemu w więzieniu w latach

szych wyznań, ujawniają kolejne ciekawe zjawisko. Istnieją dzieła na temat państwa i jego polityki wobec Kościołów²⁸ oparte na źródłach z archiwów państwowych i partyjnych, a także różnorakie dokumenty i wspomnienia dotyczące podziemnej działalności religijnej, nieraz krytyczne wobec oficjalnego Kościoła, ale ten właśnie oficjalny Kościół praktycznie nie ma swej historiografii. Zamknięte archiwa nie pozwalają naukowcom na analizę jego wewnętrznej polityki, stosunku do Kościoła podziemnego czy do aparatu państwowego i partyjnego, roli w utrzymaniu spójności społeczeństwa. Z jednej strony Kościół przedstawia się jako marginalizowany przez ateistyczny reżim, z drugiej zaś mamy obraz Słowaków „będących od zawsze” narodem chrześcijańskim (stanowiących co najmniej 80-procentową większość, zwykle w porównaniu z mniej religijnymi Czechami). Istnieje wizerunek Kościoła antykomunistycznego i jednocześnie prawdziwe jest stwierdzenie: „W odróżnieniu od ziem czeskich, gdzie od lat 80. walce o wolność przewodził kardynał Tomášek, piastujący oficjalne stanowisko w hierarchii kościelnej, Słowacja nie miała żadnego hierarchy kościelnego na oficjalnym stanowisku, który mógłby działać jako przywódca tego procesu. Tej »oficjalności« naprawdę tu brakowało”²⁹.

Symbolem braku odpowiednich dzieł z zakresu współczesnej historii społecznej (z wyjątkiem pewnego rodzaju martyrologii) i niskiego stopnia zaawansowania badań historycznych na tym polu może być fakt, że niedawno opublikowana (i jak dotąd jedyna) próba humorystycznego ujęcia złożonej historii Słowacji od czasów prehistorycznych, oparta na żartobliwych interpretacjach poważnych badań naukowych, kończy się na 1919 r.³⁰ Przyczyny tego stanu rzeczy nie należy upatrywać tylko w braku poczucia humoru miejscowych historyków. Tutaj, jak wszędzie, wpływ na wybór tematów badawczych ma środowisko, w którym ci historycy pracują. Oznacza to popularność tematów „wzniosłych i poważnych”,

pięćdziesiątych. Wybór artykułów na jego temat (takich autorów jak Imre Molnár, Ivan Kamenec): *Ludia l'ud'om bez hraníc* [Ludzie ludziom bez granic], red. S. Bohony, F. Maga, Nitra 2000. Inne prace dotyczące mniejszości to np.: K. Janics, *Roky bez domoviny* [Lata bez ojczyzny], Budapešť 1994 – świadectwa dotyczące przymusowych wysiedleń; K. Vadkerty, *Mad'arská otázka v Československu 1945–1948* [Kwestia węgierska w Czechosłowacji 1945–1948], Bratislava 2002 – trylogia poświęcona historii mniejszości węgierskiej, tłumaczona z trzech oddzielnych tomów w jęz. węgierskim, dla czytelników słowackich wzbogacona o wstęp na temat II wojny światowej i okupacji węgierskiej; Š. Šutaj, *Benešove dekréty* [Dekrety Beneša], Košice 2002. Bogatą monografią poświęconą relacjom czechosłowacko-węgierskim w latach 1938–1949 jest D. Čierna-Lantayová, *Podoby Československo-mad'arského vzťahu 1938–1949* [Aspekty relacji czechosłowacko-węgierskich], Bratislava 1992. Na temat debaty historyków czeskich, słowackich i niemieckich zob. materiały konferencji wspólnych komisji historyków czesko-niemieckich i słowacko-niemieckich, np. *V rozdelenej Európe* [W podzielonej Europie], red. D. Kováč, J. Křen, H. Lemberg, Bratislava 1998.

²⁸ Zob. wymienione powyżej prace Peška, Barnovský'ego, Dubovský'ego oraz N. Kmet', *Postavenie cirkví na Slovensku 1948–1951*, Bratislava 2000. Archiwa kościelne są dostępne tylko dla wybranych badaczy.

²⁹ J. Šimulčík, *Katolícka cirkev a nežná revolúcia 1989* [Kościół katolicki a aksamitna rewolucja 1989], Prešov 1999, s. 20–21.

³⁰ P. Fabian, *Dejiny Slovenska a Slovákov od Veľ'kého tresku po veľ'ký tresk* [Historia Słowacji i Słowaków od Wielkiego Wybuchu do wielkiego wybuchu], Bratislava 2003. Ukazała się też całkiem dobra parodia niesławnego podręcznika Ďuricy, przedstawiająca fikcyjną historię Słowacji w przypadku, gdyby Hitler wygrał wojnę: I. Otčenaš, *KEBY. Rýchle dejiny Slovenska* [GDYBY. Szybka historia Słowacji], Levice 1998.

jeszcze lepiej z domieszką „akcji”. Z zainteresowaniem spotkały się monografie dotyczące odwetowych działań władz, obozów pracy przymusowej, metod działania państwowej tajnej policji, prześladowań działaczy religijnych³¹. Opublikowane efekty badań okresu 1938–1945 są podobnego rodzaju. Dotyczą poważnie wyglądających tematów, jak narodowe powstanie 1944 r., holokaust, armia, zniesienie praw człowieka i wolności obywatelskich³². Przygotowywana rozprawa na temat muzyki rockowej lat sześćdziesiątych³³ nie jest wciąż postrzegana jako ważne źródło wiedzy z zakresu historii funkcjonowania systemu politycznego. Życie codzienne w okresie „normalizacji” po 1968 r. lub w wiejskich rejonach podczas wojny, rozdział „zaryzowanej” (pożydowskiej) własności w danym rejonie, analiza czynników społecznego konformizmu, stopnia skorumpowania reżimu, współpracy hierarchii kościelnej z władzami, historia małostkowości i tchórzostwa – to wszystko nie tylko nie brzmi przyjemnie, lecz w porównaniu z okropnościami terroru politycznego popełnionymi przeciwko nam wydaje się w gruncie rzeczy mało ważne.

Ogólne poczucie, że trzeba skupić się na przedstawianiu słowackiego punktu widzenia, słowackiego wkładu w większe dzieła, często niedocenianego (historia Królestwa Węgier czy Czechosłowacji), prowadzi zbyt często do nieproporcjonalnego nacisku na „cechy szczególnie”³⁴. Na przykład w świetle dokumentów archiwalnych Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego masowe procesy w krajach satelickich mogą być postrzegane jako uniwersalne narzędzie do wymuszania posłusznej Moskwie polityki; można na nie spojrzeć przez pryzmat zjawiska uniwersalnego wroga – „imperialistycznego agenta”, który jest wspólnym mianownikiem zmieniających się (pod dyktando Moskwy) określeń typu „burżuazyjni nacjonaści, klerykałowie, syjoniści, prawicowi reformatorzy, rewizjoniści”³⁵.

³¹ J. Pešek, *Nástroj represie a politickej kontroly. Štátna bezpečnosť na Slovensku 1953–1970* [Narzędzia represji i kontroli politycznej. Służba Bezpieczeństwa Państwowego na Słowacji 1953–1970], Bratislava 2000; *idem*, *Štátna bezpečnosť na Slovensku 1948–1953* [Służba Bezpieczeństwa Państwowego na Słowacji 1948–1953], Bratislava 1996, wyd. 2 poszerzone 1999; *idem*, *Odvrátená tvár totality. Politické perzekúcie na Slovensku v rokoch 1948–1953* [Nieznana twarz totalitaryzmu. Prześladowania polityczne na Słowacji 1948–1953], Bratislava 1998; M. Barnovský, *Na ceste k monopolu moci, mocenskopolitické zápasy na Slovensku v rokoch 1945–1948* [Na drodze do monopolu władzy. Walka o władzę na Słowacji w latach 1945–1948], Bratislava 1993.

³² I. Baka, *Židovský tábor v Novákoch* [Żydowski obóz koncentracyjny w Novákach], Bratislava 2001; E. Nižňanský, *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoEurópskom kontexte* [Społeczność żydowska na Słowacji między czechosłowacką demokracją parlamentarną a państwem słowackim w kontekście środkowoeuropejskim], Prešov 1999; K. Hradská, *Prípad Dieter Wisliceny: Nacistické poradcovia na Slovensku* [Sprawa Dietera Wisliceny’ego. Nazistowscy doradcy na Słowacji], Bratislava 1999.

³³ L. Bálintová, *Bratislavská lýra*, przygotowywane do druku w „Historický časopis”.

³⁴ „Złożone badania są ograniczane przez egoistyczne skupianie się na naszych własnych kwestiach narodowych i państwowych; syntezy bądź nawet chętniej podszyte ideologią opinie historyczne przeważają nad uczciwymi analizami” – napisała o swych doświadczeniach z pierwszej postkomunistycznej dekady Zlatica Zudová-Lešková (*eadem*, *Odboj a Povstanie. Glosy k dedičstvu* [Ruch oporu i powstanie. Uwagi o dziedzictwie] [w:] *Slovensko a druhá svetová vojna*, Bratislava 2000, s. 330).

³⁵ E.G. Zadorožnik, *Monstreprocesy ako prvok politicko-ideologickeho zabezpečenia totalitarizmu v strednej a východnej Európe* [Procesy pokazowe jako element polityczno-ideologicznego umacniania totalitaryzmu w środkowej i wschodniej Europie] [w:] *Od diktatúry k diktatúre* [Od dyktatury do dyktatury], red. M. Barnovský, Bratislava 1995, s. 153.

Można prześledzić fazy używania poszczególnych określeń (np. począwszy od procesów „burżuazyjnych nacjonalistów” na Zakaukaziu w latach trzydziestych) w całym bloku. Jednak dla autora zanurzonego w „specyficznych cechach” proces słowackich burżuazyjnych nacjonalistów pozostaje „słowacką specyfiką”, ponieważ wśród sądzonych nie było Czechów. Nikt nie wiąże tych procesów z jednoczesnymi zdarzeniami na północnym wschodzie (powojenna likwidacja estońskich przywódców partyjnych z czasów II wojny jako „burżuazyjnych nacjonalistów”) i południowym wschodzie ZSRR (czystka wśród komunistów gruzińskich znana jako „sprawa mingreńska”). W wyniku tego tworzy się krąg, w którym brak znajomości zagranicznej historii i historiografii prowadzi do skupiania się na takich cechach miejscowej historii, które bez szerszych porównań wyglądają specyficznie. A gdy już raz uzna się je za specyficzne, kładzie się nacisk na lokalne szczegóły zamiast poszukiwania porównywalnych zjawisk. Wiele książek zakłada ścisłą periodyzację, ich tytuły i podtytuły przeładowane są latami, etapami, falami, erami itp., gubiąc związek z trendami bądź zjawiskami w dłuższej perspektywie czy na większym obszarze. Taki stan rzeczy uwidacznia się brakiem szerszej, nieopartej na ścisłej chronologii, monografii porównawczej, która skupiałaby się na społecznym wymiarze „przeżycia” obu totalitarnych reżimów.

Jeśli zaś chodzi o historię dwóch reżimów totalitarnych, pod jakimi Słowacja znalazła się w XX wieku, po 1990 r. da się zauważyć ciekawy paradoks. Ogólne zainteresowanie okresem komunistycznym gwałtownie spadło (jak gdyby każdy wiedział o tym wszystko z własnego doświadczenia) i przeniosło się na publiczne interpretacje polityki państwa słowackiego czasu wojny. Stwierdzenie, że komuniści przez czterdzieści lat stworzyli na tym polu informacyjną próżnię, jest bezdyskusyjne. Potępiłi oni poprzedni reżim jako faszystowski i pronaziowski, lecz jakakolwiek szczegółowa jego krytyka mogłaby wywołać nieprzyjemne porównania z totalitaryzmem komunistycznym. Niemiecko-słowacka „umowa o ochronie” z 1939 r. mogła być formalnie odrzucona i potępiona, lecz trudno było umieszczać jej opis w podręcznikach i kierować na nią uwagę, jednocześnie wymagając pozytywnego podejścia do „bratniej pomocy” wojsk „warszawskiej piątki” w 1968 r. Inne charakterystyczne cechy reżimu faszystowskiego – wymuszone zjednoczenie sceny politycznej, prześladowania i likwidacja opozycji politycznej, ostracyzm społeczny ze względu na pochodzenie, *Führerprinzip*, tworzenie zmilitaryzowanych oddziałów partyjnych, nadużycia tajnej policji, ideologizacja szkolnictwa... – wszystkie te fakty lepiej było przemilczeć niż krytykować, przypominając jednocześnie o podobieństwach z komunizmem.

Niestety, ta luka informacyjna na rynku prasowym i księgarskim została szybko zalana apologetycznymi pismami antydemokratycznej części słowackiego uchoźstwa z 1945 r.³⁶ Wszystkie nadzieje na nadejście ery, w której bieżąca sytuacja polityczna nie będzie bezpośrednio wpływać na historiografię, pozostały

³⁶ Zob. studium bibliograficzne: J. Jablonický, *Spomienky a životopisy ľudáckych predstaviteľ'ov publikované po roku 1989* [Wspomnienia i biografie przedstawicieli ludackich, opublikowane po 1989 r.], „Historický časopis” 1995, nr 2(43), s. 355–362. (Ludacy – członkowie Słowackiej Partii Ludowej, rządzącej w latach 1939–1945).

tylko złudzeniami³⁷. Dług wobec powojennej słowackiej debaty publicznej (z którego wynikała umysłowa denazyfikacja), ominięty przez przyjęcie zbiorowego *Opferstatus* (statusu ofiar, podobnie jak w Austrii) i tłumiony przez czterdzieści lat udawanego „czysto komunistycznego zwycięstwa” w II wojnie światowej, musiał zostać splącony. Trudno jest opisać atmosferę pogromu, w której uczyony z powodu opublikowanego przez siebie studium stawał się z dnia na dzień „zdrajcą narodu”, celem ataków prasy otwarcie profaszystowskiej bądź probolszewickiej, czy też obiektem zbiorowej nienawiści tłumów zebranych na placu. Zewnętrzne naciski były równoważone przez naukowy profesjonalizm, ale wpływ tego przejściowego okresu na słowacką historiografię zasługuje na niezależną, wielopłaszczyznową analizę.

W pierwszych chwilach społecznego odrzucenia „komunistycznej interpretacji historii”³⁸ (termin „komunistyczny” stał się przejściowo w mediach³⁹ propagandową etykietką dla wszystkiego, co nie było supernationalistyczne) słowacki wariant *Historikerstreit*, publicznej debaty nad życiem w reżimie totalitarnym, został chwilowo zawężony do historycznej interpretacji słowackiego państwa czasu wojny. (Wielka debata publiczna na temat komunizmu jeszcze się nie zaczęła i prawdopodobnie zaczeka na następne pokolenie). Spór o historyczną interpretację przemienił się w konsekwencji w spór ideologiczny i ograniczył do walki na polu terminologii. Można go zilustrować, zestawiając zwroty: słowackie powstanie narodowe przeciw faszyzmowi – przewrót antypaństwowy; bojownicy ruchu oporu – bandyci. Stanowi on łatwą do rozszyfrowania kronikę walki o rację stanu niezależnej republiki słowackiej, która uważa się za kontynuatorkę państwa należącego do koalicji antyfaszystowskiej.

Wyrazem opóźnień publicznej dyskusji o totalitaryzmie jest też odkładanie instytucjonalizacji publicznego dostępu do komunistycznych archiwów. Mimo że partia komunistyczna w postaci sprzed 1989 r. została uznana za organizację zbrodniczą, zgodnie z prawem archiwalnym wiele jej dokumentów jest ciągle niedostępnych dla historyków. Jakiś komunistyczny sekretarz niskiej rangi

³⁷ „Do tej pory historiografia była komunistyczna i czechosłowacka, teraz musimy pchnąć wahadło dziejów w drugą stronę” – stwierdził katolicki mediewista Milan Ďurica, autor skandalizującego podręcznika *Dejiny Slovenska a Slovákov* [Historia Słowacji i Słowaków], wydanego pod auspicjami Ministerstwa Edukacji (obsadzonego przez Słowacką Partię Narodową). Na podstawie ekspertyzy naukowej (w recenzji wydanej przez Instytut Historii Słowackiej Akademii Nauk wymieniono około 90 ewidentnych błędów i nadinterpretacji) Unia Europejska wystosowała protest przeciwko wykorzystywaniu przez rząd środków z funduszu PHARE na szowinistyczną i rasistowską publikację – nakazano środki te zwrócić. Szczegóły sprawy zob. *Fenomén Ďurica. Diskusia* [Fenomen Ďuricy. Dyskusja – z udziałem I. Kameneca, D. Kováča, Ľ. Liptáka, S. Abraháma], „Kritika a kontext” 1997, t. 2/3, s. 4–23 (także wersja w jęz. angielskim). Dokumenty dostępne w Internecie: www.angelfire.lycos.com/xcampaign.

³⁸ Ľubomír Lipták powiedział na posiedzeniu Towarzystwa Historycznego w styczniu 1990 r.: „Szeroko rozpowszechniona wizja społeczna wyzwalania się historii przez zmianę symboli – co było minusem, będzie plusem, co wychwalano, będzie potępione – jest zadziwiająca. Trzeba będzie dużo cierpliwego uświadamiania, że np. antyfasyzm nie jest wymysłem historyków komunistycznych” (cyt. za: Ľ. Lipták, *Storočie dlhšie ako sto rokov* [Wiek dłuższy niż sto lat], Bratislava 1999, s. 103).

³⁹ O. Dostál, Z. Fialová, M. Vašečka, *Ku koreňom nenávisti v slovenských novinách* [Ku korzeniom nienawiści w słowackich czasopiśmie], Bratislava 1993.

oznaczył je kiedyś pieczęcią „tajne” i niektóre z dokumentów takimi pozostają. Słowacki odpowiednik Instytutu Gaucka, zwany Instytutem Pamięci Narodowej, został otwarty dopiero w 2003 r.⁴⁰

Tłumaczył Jarosław Panek

MARÍNA ZAVACKÁ (ur. 1972) – historyk, pracuje w Instytucie Historii Słowackiej Akademii Nauk. Zajmuje się najnowszymi dziejami Słowacji, Europy Środkowej i ZSRR.

⁴⁰ Jest on ciągle w stadium przygotowań, oczekuje na przeniesienie archiwów StB, które zostały przejęte (i z dużą pewnością naruszone) przez współczesne tajne służby (SIS). Zgodnie z najnowszymi (lato 2003 r.) wypowiedziami kierownika Instytutu, Jána Langoša, osoby prywatnie zyskają prawo wglądu w akta prawdopodobnie za trzy lata. Z prac poprzednika Instytutu – Wydziału Dokumentacji Zbrodni Komunizmu – zob. książka oparta na raportach lokalnych agentów do centrum w Pradze: P. Žáček, *Štb na Slovensku za „normalizácie”. Agónia komunistycznej władzy w raportach tajnej policji* [Służba bezpieczeństwa na Słowacji w okresie „normalizacji”. Agonia władzy komunistycznej w raportach tajnej policji], [Bratislava 2002].